

Ομαδικό πορτρέτο με ένα νεκρό

Στέλλα Χρυσουλάκη

Διευθύντρια Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων

Παρά το γεγονός ότι η γέννηση και ο θάνατος είναι τα δύο αναπότρεπτα γεγονότα που ορίζουν απαραίτητα τη ζωή όλων των ανθρώπων σε κάθε γωνιά της γης και σε κάθε εποχή, οι κοινωνίες, αντίθετα, διαφοροποιούνται τόσο από τον τρόπο που αντιμετωπίζουν το θάνατο όσο και από τις εσχατολογικές αντιλήψεις τους για τη μεταθανάτια ζωή.

Αν στις δικές μας κοινωνίες τα νεκροταφεία είναι χώροι περικλειστοί και θύλακες απομονωμένοι από τη σφύζουσα ζωή των πόλεων, στην αρχαία Αθήνα οι τόποι εναπόθεσης των νεκρών σωμάτων όπου και διαδραματιζόταν πράξεις και τελετές περί αυτών, δεν βρίσκονταν έξω από τον κόσμο ούτε στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής. Οι τάφοι, αν και πρώιμα, ήδη από τον 7ο π.Χ. αιώνα εγείρονται έξω από τον οχυρωματικό περίβολο της πόλης, αποτελούν κύριο συνθετικό του αστικού ιστού και της δημόσιας ζωής. Στον περίγυρο των πυλών, κατά μήκος των οδών όπου διαρκώς κινείται η ζωή της πόλης, οι τάφοι, σε συστάδες ή μεμονωμένοι είναι οι σύνδεσμοι ανάμεσα σε νεκρούς και ζωντανούς για να δηλώσουν το «Σήμα», δηλαδή το σημάδι, την ορατότητα του σημείου της ταφής και το «Μνήμα», το μνημείο, τη μνήμη που αντιπαλεύει τη λήθη και άρα την εξαφάνιση του νεκρού.

Εξίσου τα νεκροταφεία, οι νεκροπόλεις που κατοικούνται από τους νεκρούς, εξυπηρετούν σε κοινοτικό και διακοινοτικό επίπεδο τις τρεις λειτουργίες των ταφών: την απόδοση των τιμών στον εκλιπόντα ως απόρροια της θέσης που κατείχε στην κοινωνία των ζώντων, τη διαίωνιση της μνήμης του για τις επερχόμενες γενεές και τέλος σε ορισμένες περιπτώσεις την εξύμνηση του, την υπενθύμιση των αρετών του νεκρού για διδακτικούς λόγους και πολιτικούς σκοπούς.

Το νεκροταφείο που καταλαμβάνει ένα μέρος της παράκτιας ζώνης στον φαληρικό όρμο, βρίσκεται κοντά στην πόλη των Αθηνών. Το φαληρικό λιμάνι, σε ακμή κατά τους αρχαϊκούς χρόνους, μετασκευάζεται και είναι σε χρήση μέχρι και τη ρωμαϊκή περίοδο. «Επίγειο μέχρι τότε ήταν το Φάληρο, γιατί από αυτό το σημείο η πόλη απέχει ελάχιστα από τη θάλασσα»(Παυσανίας, Αττικά 2.1.). Το λιμάνι και το νεκροταφείο, εξυπηρετούσε η φαληρική οδός – που πρέπει να τη φανταστούμε σε παρόμοια χάραξη με τη Λεωφόρο Ανδρέα Συγγρού – και διακλαδιζόμενη εισχωρούσε στο Άστυ από δύο εναλλακτικές πύλες (Εικ.1).

Όσο κοντά όμως κι αν βρίσκεται – σε απόσταση περίπου 7 χιλιόμετρα από την Ακρόπολη- το λιμάνι του Φαλήρου δεν παύει να είναι ένα ανθρωπογεωγραφικό όριο για τους αθηναίους

Εικ.1: Το Φαληρικό Δέλτα σήμερα, στα αριστερά η Λεωφόρος Συγγρού, στο μέσον η ανασκαφή της ανασκαφικής περιόδου 2016-2020 και στο βάθος ο φαληρικός όρμος.

απ' όπου ξεκίνησε ο Θησέας για την Κρήτη, απ' όπου σάλπαραν τα πλοία του Μενεσθέα για την Τροία. Με την έννοια αυτή, το νεκροταφείο του Φαλήρου βρίσκεται στις νότιες εσχατιές της επικράτειας της πόλης, στην οριακή γραμμή μεταξύ ξηράς και θάλασσας, μεταξύ οικείου και ανοίκειου, για τον απόπλου, τον αποχωρισμό, για το πέρασμα από τη ζωή στο θάνατο.

Οι ανασκαφές του νεκροταφείου ξεκίνησαν με δύο μικρές παρεμβάσεις της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στις αρχές του 20ου αιώνα, κατά τα έτη 1911¹ και 1915². Αυτές, και κυρίως η δεύτερη όπως δούμε παρακάτω, πρόσθεσαν το Φάληρο στον μακρύ κατάλογο των αρχαιολογικών θέσεων της Αττικής, στη βιβλιογραφία της ταφικής αρχαιολογίας και στην επικεφαλίδα της Δικαστικής αρχαιολογίας με την αποκάλυψη ενός ομαδικού τάφου 17 ανδρών θανατωμένων «δια αποτυμπανισμού³».

Η τιμωρία του αποτυμπανισμού συνίστατο στην ακινητοποίηση του καταδίκου πάνω σε σανίδα επί της οποίας προσεδέοντο τα μέλη και ο λαιμός με σιδερένιους κλοιούς. Ο ανασκαφέας του τάφου, Στρατής Πελεκίδης, βρισκόμενος αντιμέτωπος με τον σάλο που ξεσήκωσε η είδηση, έπραξε τα δέοντα: κάλεσε σε συνεργασία τον χειρουργό Ιωάννη Κούμαρη⁴, Διευθυντή του Ανθρωπολογικού Μουσείου του Πανεπιστημίου Αθηνών, και έδωσε τμήματα των μεταλλικών κλοιών για ανάλυση στον μηχανικό Α. Αργυριάδη και στους χημικούς Ρουσοπουλο και Κομνηνό από το Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο⁵. Κατά συνέπεια, μία από τις πρώτες διεπιστημονικές έρευνες στον ελλαδικό χώρο όσο και η πρώτη διαλεκτική σχέση μεταξύ Αρχαιολογίας και Δικαστικής Ανθρωπολογίας, ήταν πλέον γεγονός.

Ακριβώς έναν αιώνα αργότερα, η Αρχαιολογική Υπηρεσία της χώρας διά της Εφορείας Πειραιώς και Νήσων που έχει τη χωρική αρμοδιότητα του Φαλήρου, πήρε τη σκυτάλη. Από το 2012 εξαιτίας της ανέγερσης του Κέντρου Πολιτισμού του Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα μεγάλης κλίμακας. Μέχρι σήμερα έχουν ανασκαφεί 10 στρέμματα του φαληρικού νεκροταφείου, τα οποία απέδωσαν περί τις 2000 ταφές ενός χρονικού ορίζοντα χρήσης από το τέλος των γεωμετρικών χρόνων (8ος π.Χ. αιώνας) ως το τέλος της κλασικής περιόδου (4ος π.Χ. αιώνας) με κυριότερη περίοδο χρήσης την αρχαϊκή περίοδο (7ος-6ος αι. π.Χ.) (Εικ.2).

1. Κουρουνιώτης, Κ. 1911. «Εξ Αττικής. Α' Ανασκαφαί Παλαιού Φαλήρου». *Αρχαιολογική Εφημερίς* 50: 246-251.

2. Πελεκίδης, Ε. 1916. «Ανασκαφή Παλαιού Φαλήρου». *Αρχαιολογικό Δελτίο* 2 (Β): 13-64.

3. Κεραμοπουλλος, Α. 1923. *Αποτυμπανισμός. Συμβολή αρχαιολογική εις την ιστορίαν του Ποινικού Δικαίου και την Λαογραφία*. Αθήνα.

4. Κούμαρης, Ι. 1915. *Κρανιολογικά παρατηρήσεις επί των εν κοινώ τάφω κλειοφόρων σκελετών του Παλαιού Φαλήρου*. Αθήνα.

5. Πελεκίδης 1916, 49-64.

Εικ.2: Άποψη του τμήματος του νεκροταφείου κατά τη διάρκεια των εργασιών του Κέντρου Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος.

Περίπου οι μισές από αυτές είναι ταφές βρεφών και μικρών παιδιών οι περισσότερες σε αγγεία (εγχυτρισμοί). Οι ενήλικοι θάβονται με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους. Ο συχνότερος τρόπος είναι ο ενταφιασμός μέσα σε ένα πρόχειρα διαμορφωμένο λάκκο, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις ο λακκος επενδύεται με τοπικούς πλακοειδείς λίθους διαμορφώνοντας ένα «κιβωτιόσχημο» τάφο, εντός του οποίου τοποθετείται ο νεκρός. Δεν λείπουν, βέβαια, οι πυρές για την καύση του νεκρού, στις οποίες παρατηρούνται διαφοροποιήσεις: ενίοτε εντός ορύγματος τοποθετείται η νεκρική κλίνη μαζί με την καύσιμη ύλη και σε άλλες περιπτώσεις διαμορφώνεται με πήλινες πλίνθους ένας ορθογώνιος τάφος εντός του οποίου καίγεται το νεκρό σώμα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατά τόπους παρουσία ταφών αλόγων ανάμεσα στις ταφές των ανθρώπων (Εικ.3).

Αυτό όμως που κάνει το νεκροταφείο του Φαλήρου ξεχωριστό και συνδέει την ανασκαφή του 21ου αιώνα με εκείνη της πρώτης ανασκαφικής του περιόδου, είναι ο μεγάλος, ποσοστιαία, αριθμός των ανθρώπων που έχουν υποστεί βίαιο θάνατο. Πρόκειται για μεμονωμένες είτε ομαδικές ταφές τα σκελετικά κατάλοιπα των οποίων εμφανίζουν ίχνη βίας, βασανιστηρίων ή εκτέλεσης. Όσο η βιο-αρχαιολογική έρευνα βρίσκεται σε εξέλιξη δεν είναι σοφό να παραθέσει κανείς συμπεράσματα για την *antemortem*, *perimortem* ή και ακόμα *postmortem* βία που έχουν υποστεί τα άτομα αυτά που συχνά αλλά όχι πάντα, θάβονται με τους καρπούς ή τα σφυρά δεμένα (Εικ.4).

Μεταξύ των ομαδικών ταφών, η πλέον σημαίνουσα είναι αυτή των 79 δεσμοτών που εναποτέθηκαν σε τρεις σχεδόν παράλληλες σειρές στο νοτιοανατολικό τμήμα του νεκροταφείου προς τον αιγιαλό (Εικ.5). Έφεραν σιδηρά δεσμά στους καρπούς, άλλοι δεμένοι πισθάγκωνα και κάποιοι δεμένοι μεταξύ τους⁶. Είχαν όλοι λάβει το θανατηφόρο χτύπημα –της χαριστικής βολής;- στο κεφάλι με όπλο αμβλύ, ίσως ξύλινο ρόπαλο. Η ταφή συμπεριλαμβάνει νέους άνδρες στην πλειονότητα τους 20-35 ετών που παρουσιάζουν άρτια ανάπτυξη, καλή φυσική κατάσταση και εξαιρετική στοματική υγεία. Πρόκειται για τη μοναδική ταφή βιαιοθανάτων σε ολόκληρο το ανεσκαμμένο τμήμα του νεκροταφείου που έχει κτεριστεί, δηλαδή, τους έχουν αποδοθεί νεκρικές τιμές από δύο μικρά αγγεία που θα περιείχαν υγρές προσφορές. Οι δύο αυτές οινοχόες την χρονολογούν στο δεύτερο μισό του 7ου αιώνα. Η χρονολόγηση μας οδηγεί στην περίοδο των έντονων πολιτικών ανακατατάξεων με βίαια επεισόδια μεταξύ των αριστοκρατικών γενών για την κατάληψη της εξουσίας στις οποίες συμμετείχε το πλήθος των φτωχών προσδοκώντας μια καλύτερη μοίρα. Είναι αυτές οι αναταραχές που οδήγησαν στην ανάγκη συγκρότησης των πρώτων αθηναϊκών Νόμων, ώστε να αποφευχθεί η εμφύλια σύρραξη, Νόμοι που σταδιακά η εφαρμογή τους οδήγησε μεταξύ άλλων στη γέννηση του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Εικ.3: Παιδικόι εγγυτριισμοί και κιβωτιόσχημοι τάφοι. Ανασκαφική περίοδοσ 2012-2013.

Εικ.4: Ομαδική ταφή βιαιοθανάτων δεμένων πισθάγκωνα.

Εικ.5: Τμήμα της πρώτης σειράς των 79 δεσμοτών όπως αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφική περίοδο 2015-2017.

6. Invgarsson, A. και Y. Bäckström. 2019. «Bioarchaeological field analysis of human remains from the mass graves at Phaleron, Greece». *Opuscula Athens & Rome* 12: 7-158.

Εικ.6: Ατομική ταφή βιαιοθάνατου.

Τα ευρήματα από το νεκροταφείο του Φαλήρου δίδουν μία εναργή εικόνα των συνθηκών της ζωής των κατοίκων της Αθήνας κυρίως σε μία εποχή –την αρχαϊκή- που λίγα πράγματα γνωρίζουμε για την πόλη. Τα συγκλονιστικά παραδείγματα των βιαιοθανάτων είτε πρόκειται για τις μεμονωμένες είτε για τις ομαδικές ταφές ως αποτελέσματα βιαιοπραγιών μας οδηγούν στους δυσερμήνευτους διαδρόμους της ιστορίας της πολιτειακής εξέλιξης του Άστεως αλλά και στην ακόμη σκοτεινότερη διαδρομή του Δικαίου που συνυφαίνεται με το Πολίτευμα. Ποια ήταν η σχέση ένοχης πράξης και τιμωρίας; Ποιοί καταδικάστηκαν για αξιόποινες πράξεις και ποιοι για κοινωνικές εξεγέρσεις; Σε ποιους άγραφους και στην συνέχεια κωδικοποιημένους από τον Δράκοντα και τον Σόλωνα νόμους αντιστοιχεί η κάθε τιμωρητική πράξη; (Εικ.6)

Σε κάθε μια από αυτές τις ιδιαίζουσες ταφές, είναι η πόλη όπου καθρεπτίζεται στα κακοποιημένα οστά, στα σιδερένια δεσμά, στο απών σχεδόν σώμα που αφέθηκε βορά στα τρωκτικά. Η ίδια πόλη που καθρεπτίζεται στην παιδική ταφή, όπου με τρυφερή φροντίδα και περίσσια αγάπη εναποτέθηκε το μικρό κορμί συντροφευμένο από τα παιχνίδια του (Εικ.7) σε απόσταση μόλις ενός μέτρου από τον άταφο κατάδικο.

Συνοψίζοντας, η περίοδος που χρησιμοποιείται η φαληρική ακτή ως νεκροταφείο, από τα τέλη του 8ου αι. έως και τον 4ο αιώνα είναι εξαιρετικά βαρύνουσα για την ιστορία της Αθήνας, από

Εικ.7

© Hellenic Ministry of Culture
Ephorate of Antiquities of Piraeus and Islands

Εικ.7α

© ganna avestaa

© Hellenic Ministry of Culture
Ephorate of Antiquities of Piraeus and Islands

Εικ.7γ

© ganna avestaa

© Hellenic Ministry of Culture
Ephorate of Antiquities of Piraeus and Islands

Εικ.7δ

© ganna avestaa

© Hellenic Ministry of Culture
Ephorate of Antiquities of Piraeus and Islands

Εικ.7β

© ganna avestaa

© Hellenic Ministry of Culture
Ephorate of Antiquities of Piraeus and Islands

Εικ.7ε

© ganna avestaa

Εικ.7α-ε: Κτερίσματα από παιδική ταφή ΤΦ432: α) ειδώλιο ίππου (Μ.Π. 13620ζ), β) ομοίωμα όνου που μεταφέρει αγγεία (Μ.Π. 13620στ), γ) ομοίωμα σιταποθήκης (Μ.Π. 13620), δ) μικρό αρυβαλλοειδές ληκόθιο (Μ.Π. 13620α) και ε) ειδώλιο ίππου με αναβάτη (Μ.Π. 13620λ).

Εικ.8: Ταφή ζεύγους πιασμένοι από το χέρι.

την άποψη των κοινωνικών ζυμώνσεων και πολιτειακών μετασχηματισμών. Ιδιαίτερα ο 7ος και 6ος αι., κατά τη διάρκεια των οποίων το νεκροταφείο χρησιμοποιείται μαζικά, είναι εποχή κρίσης της αθηναϊκής κοινωνίας, όπου δεσπόζει μια ισχυρή αριστοκρατία και ένας μεγάλος αριθμός φτωχών ανθρώπων, συχνά στα όρια της εξαθλίωσης. Τα αιτήματα των τελευταίων αποτυπώνονται στις πρώτες προσπάθειες κωδικοποίησης του αθηναϊκού Δικαίου. Στην ύστερη αρχαϊκή περίοδο χωρικοί και άρχοντες συμμετέχουν σε παρατεταμένες συγκρούσεις που απορρέουν από τις διαφορές ανάμεσα στις αρχοντικές οικογένειες.

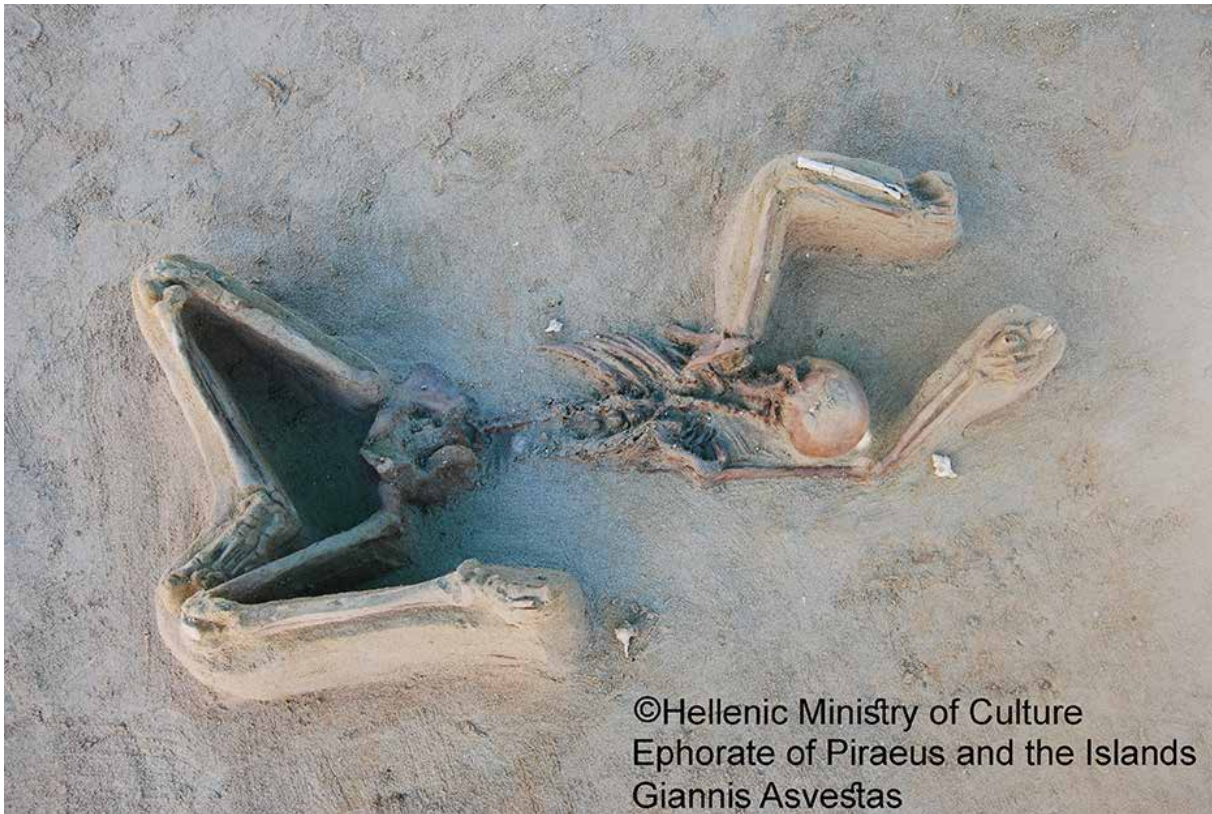
Αποδυναμωμένο από τα περιοδικά επεισόδια σιτοδείας και την εξάρτηση από τις ηγετικές ομάδες που κατέχουν τη γη, το ευμετάβλητο πλήθος των φτωχών, αποτελεί μια απειλή εμφυλίου

στο διηνεκές για την πόλη. Οι νόμοι του Δράκοντα θα πρέπει να ειπωθούν κάτω από αυτό το πρίσμα: ως προσπάθεια να αποσοβηθεί ο κίνδυνος της διάλυσης του κοινωνικού ιστού και ως απόπειρα να περιοριστεί η ασυδοσία των ισχυρών οικογενειών της πόλης.

Την αφήγηση της ιστορίας του Άστεως όπως τη γνωρίσαμε μέσα από τα κείμενα της αρχαίας γραμματείας, λίγα πράγματα μπορούν να την επιβεβαιώσουν ή να την θέσουν σε αμφιβολία. Το νεκροταφείο στο Δέλτα Φαλήρου θα μπορούσε να είναι ένα από αυτά. Γιατί ο τόπος και ο τρόπος απόθεσης των ανθρώπων στην γη, τη στιγμή που ο θάνατος παγώνει την οντότητα τους στην αιωνιότητα, είναι μία στοιχειοθετημένη αφήγηση της κοινωνίας απ' όπου οι νεκροί προήλθαν.

Οι εκατοντάδες ταφές του φαληρικού νεκροταφείου γίνονται έτσι οι αντίστοιχες σελίδες ενός βιβλίου που περιμένει να το διαβάσουμε. Κάθε ταφή με τα συμπραζόμενά της γίνεται, για να παραφράσουμε τον τίτλο του μυθιστορήματος του Heinrich –Böll⁷ «Ομαδικό πορτραίτο

7. Χάινριχ Μπελ, Ομαδικό πορτρέτο με μια κυρία (Nobel 1972)

Εικ.9: Ταφή βιαιοθανάτου με θαλάσσια όστρεα τοποθετημένα στα σημεία του ορίζοντα.

με ένα νεκρό» και η μελέτη αναλαμβάνει να ανασυνθέσει τη βιογραφία του μέσα από τις ποικίλες μαρτυρίες των υλικών καταλοίπων που τον συνοδεύουν καθώς και ό,τι απέμεινε από το σώμα του. Στο νεκροταφείο του Φαλήρου αποτυπώνονται με ακρίβεια η κανονικότητα και η απόκλιση, η σπανιότητα και η κοινοτυπία, η αγάπη και ο θυμός, ο φόβος, ο πόνος, η αγωνία, η προσδοκία, η ποταπότητα, η βία, η απώλεια και βέβαια το πένθος (Εικ.8).

Κάθε μαρτυρία φωτίζει τη ζωή όχι μόνο του συγκεκριμένου θανόντος, αλλά και όλων όσων παισιώνουν το «ομαδικό πορτραίτο», τα πεπρωμένα και τις επιλογές ενός λαού σε κρίση. Όταν θα έχουμε αποκωδικοποιήσει πλήρως το συντακτικό της γλώσσας των ταφικών εθίμων – πράγμα άλλωστε που θα βοηθήσει στην κατανόηση των εσχατολογικών αντιλήψεων της εποχής – τότε ίσως να προσεγγίσουμε τις σκέψεις και τα συναισθήματα εκείνων που περιποιήθηκαν τους νεκρούς τους ή αντίθετα όσων τους εγκατέλειψαν καταδικάζοντάς τους σε εξαφάνιση (Εικ.9).

Τότε απρόσμενα θα δούμε να αναδύεται μέσα από τη λευκή άμμο της βόρειας ακτής του Σαρωνικού ένα ακόμα πορτρέτο: το ψηφιδωτό μιας ολόκληρης αρχαίας πόλης εκείνης που βίωσε και δίδαξε τη Δημοκρατία, την Αθήνα.

Σύγχρονη αρθρογραφία για το νεκροταφείο του Δέλτα Φαλήρου

- Alexandropoulou, A. 2019. «Die kindergrabäber in Phaleron», επιμ. H. Frielinghaus, J. Stroszeck, P. Valavanis, *Griechische Nekropolen. Neue forschungen und funde. Beiträge zur Archäologie Griechelands* 5: 261-286: Möhnesee: Bibliopolis.
- Alexandropoulou, A. 2018. «Ein protoattisches fragment aus Phaleron», επιμ. T. Korkut & B. Özen-Kleine, *Festschrift für Heide Froning. Studies in Honour of Heide Froning*: 1-8: Istanbul: Yayinlari.
- Chryssoulaki, S., 2019 «The excavations at Phaleron cemetery 2012-2017. An introduction», επιμ. C. Graml, A. Doronzio, V. Capozzoli, *Rethinking Athens Before the Persian Wars: Proceedings of the International Workshop at the Ludwig-Maximilians-Universität München (Munich, 23th-24th February 2017)*: 103-114: Munich: Utzverlag.
- Chryssoulaki, S., T. Aggouras και I. Pappas. 2017 «Comportements et émotions face à la mort. Étude de cas: le cimetière du Phalère», επιμ. L. Korma, B. Legras, M. Patera, B. Perez-Jean, S. Perentidis, J. Wallestein, *Saisir et gerer la peur: Anthropologie de la peur en Grece de l'Antiquité a l'ere chretienne, Colloque International interdisciplinaire, mercredi 13 au samedi 16 septembre 2017*, Universite "Panteion" des sciences sociales et politiques et Institut suédois d'Athènes (Forthcoming).
- Invgarsson, A. και Y. Bäckström. 2019. «Bioarchaeological field analysis of human remains from the mass graves at Phaleron, Greece». *Opuscula Athens & Rome* 12: 7-158.
- Χρυσουλάκη, Στ. 2019 «Νεκροταφείο στο Δέλτα Φαλήρου: όψεις της αθηναϊκής κοινωνίας των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων», στο *Ιδία η μνήμη γινάμενη παρόν. Το Αρχαιολογικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη χρονική περίοδο 2011-2019, 25-28 Νοεμβρίου 2019*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (υπό έκδοση).
- Χρυσουλάκη, Στ. 2019 «Ζωντανές ιστορίες από σιωπηλούς τόπους», στο *Και όμως δεν είναι σιωπηλά... Ανθρώπινα κατάλοιπα στα αρχαιολογικά μουσεία. Δεοντολογία και έκθεση, Διεθνές Συνέδριο, 31 Οκτωβρίου έως 1 Νοεμβρίου 2019*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (υπό έκδοση).